

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə bir çox görkəmli dövlət xadimləri diplomatiya tariximizə parlaq səhifələr yazmışlar. Lakin onların fəaliyyəti haqqında yalnız Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra yeni əsərlər qələmə alınmış, tədqiqatlar aparılmışdır. Bu məqalədə Məhəmməd xan Təkinskinin diplomatik fəaliyyətindən söhbət açılır.

Sovet hakimiyyəti illərində istər Azərbaycanda, istərsə də Ermənistanda xüsusi xidmət orqanlarının 1918-1920-ci illərdəki fəaliyyəti ilə bağlı sənədlər “Tam məxfi” qriffi altında tədqiqatçıların üzünə bağlı olmuşdur. Hazırda isə arxivlər açılmış, məxfi sənədlər elmi-tədqiqat döviyyəsinə cəlb edilmişdir. Müasir Ermənistanın milli arxivinin fondlarında və “Daşnaksütyun” partiyasının birinci Ermənistan Respublikası dövrünə aid ABŞ-ın Boston şəhərindəki arxivində xüsusi xidmət orqanlarının Azərbaycan əleyhinə fəaliyyətlərinə dair kifayət qədər materiallar mövcuddur. Həmin dövrdə Ermənistanda hakimiyyətdə təmsil olunan daşnak hökumətinin ayrı-ayrı nümayəndələrinin əsərlərində və xüsusi xidmət orqanlarının xarici ölkələrə mühacirət edən əməkdaşlarının xatirə yazılarında bu barədə ətraflı məlumat verilmişdir.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycanla Ermənistan arasında diplomatik münasibətlər Ermənistanın ərazi iddiası və azərbaycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti səbəbindən həmişə gərgin olmuşdur. 1918-ci ilin mayında Azərbaycan və Ermənistan dövlət müstəqilliklərini elan etsələr də, iki dövlət arasında birbaşa diplomatik münasibətlərin qurulması mümkün olmamışdı. Azərbaycanla Gürcüstan arasında diplomatik münasibətlər 1918-ci ilin iyununda qurulsada da, Azərbaycanla Ermənistan arasında diplomatik münasibətlər 1919-cu ilin əvvəllərində reallaşdırılmışdır. Həmin vaxtdək Azərbaycanla Ermənistan arasında diplomatik əlaqələr hər iki dövlətin Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəlikləri tərəfindən həyata keçirilirdi. Azərbaycan hökuməti Ermənistanda və sərhəd bölgələrdə erməni silahlı birliklərinin törətdikləri qırğınların dayandırılması üçün Tiflisdəki diplomatik nümayəndəliyimiz vasitəsilə Ermənistan hökumətinə etiraz məktubları və diplomatik notalar göndərirdi.

Azərbaycan hökuməti 1919-cu il yanvarın 29-da Məhəmməd xan Təkinskini Ermənistanda diplomatik nümayəndə təyin edir. “Azərbaycan” qəzetinin rusca variantının 1919-cu il 31 yanvar tarixli sayında yazırdı ki, andlı vəkil M.X.Təkinski Ararat Respublikasında Azərbaycanın diplomatik nümayəndəsi təyin olunmuşdur.

Görkəmli siyasətçi, diplomat, dövlət xadimi Məhəmməd xan Təkinski 1879-cu ildə Mərkəzi Asiyada Axal-Təkə vadisində anadan olmuşdur. 1881-ci ildə rusların türkmənlərlə Göytəpə qalasını ələ keçirmək uğrunda apardıkları mübarizə zamanı valideynlərini itirdikdən sonra polkovnik Ehsan xan onu tapmış və oğulluğa götürmüşdür. Tiflis birinci kişi gimnaziyasını, 1908-ci ildə isə Odessada yerləşən Novo-

Azərbaycanın Ermənistandakı ilk diplomatik nümayəndəsi Məhəmməd xan Təkinski

rossiya İmperator Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir.

Tarix üzrə elmlər doktoru Ataxan Paşayevin verdiyi məlumata görə, Novorosisk Universitetinin hüquq fakültəsinin tələbəsi olduğu zaman tərtib edilən “Şəxsi iş”ində Məhəmməd xan Təkinskinin atasının adı qrafasında - “Ehsan xan Təkinski”, qəyyumu qrafasında isə: “Cəfərqulu xan Naxçıvanski” yazılmış, milliyyətinin türkmən, dini etiqadının müsəlman olduğu qeyd edilmişdir.

Dövlətçilik və hər b tariximizə adları qızıl hərflərlə həkk olunan Naxçıvanskilərin ailəsində mükəmməl şəxsiyyət kimi yetişən Məhəmməd xan Təkinski nəyə qədər olduğunu Xalq Cümhuriyyəti dövründə göstərmişdir. O, 1918-ci il iyulun 15-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Gəncədə yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasında andlı iclasçı kimi fəaliyyət-də olmuşdur.

Ermənistan hökuməti 1919-cu il fevralın 1-də Azərbaycanın diplomatik nümayəndəliyinin fəaliyyətə başlamasına razılıq vermişdi. Diplomatik nümayəndəliyimizin fəaliyyətə başlamasınadək İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər barədə beynəlxalq təşkilatları, Azərbaycan hökumətinə və mətbuatını İrəvan Müsəlman Milli Şurası, Himayədarlıq Nazirliyinin İrəvandaqı nümayəndəliyi, İrəvan Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti, İrəvan Quberniyası Həmyeriləri Təşkilatı məlumatlandırır.

Arxiv sənədləri göstərir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə İrəvanda fəaliyyət göstərən diplomatik nümayəndəliyin və ayrı-ayrı İrəvan ziyalılarının və imkanlı

şəxslərin fəaliyyəti Ermənistan xüsusi xidmət orqanlarının daim nəzarəti altında olmuşdur.

Erməni kəşfiyyatçısı Tıqran Devoyans “Həyatımdan parçalar” (“Hayrenik”(Boston) jurnalı,1945, N 4) adlı xatirələrində yazır ki, Azərbaycanın İrəvanda çox yaxşı kəşfiyyat şəbəkəsi var idi. O qeyd edir ki, İrəvandaqı Azərbaycanın diplomatik missiyası nəinki Tiflisə və Bakıya Ermənistan ordusunun dislokasiyası və qoşunların yerdəyişməsi və təminatı haqqında təcili məlumatlar göndərir, həmçinin onun əlinin altında Ermənistan hökumətinin məxfi qərarları və təlimatları da olurdu.

Erməni tarixçisi Vanik Virabyan “1918-1920-ci illərdə Ermənistan Respublikasının dövlət təhlükəsizliyi sisteminin yaradılması və fəaliyyəti” əsərində (İrəvan, 2015, ermənicə) Tıqran Devoyansın xatirələrindən belə bir sitat getirir: “Ermənistan parlamentinə azərbaycanlıların seçilməsi üçün Azərbaycan hökuməti

Milli Şurası ilə birlikdə məlumat toplamağı tapşırırmışdı. Bu məqsədlə parlamentin 10 milyon vəsait ayırmaq istədiyi də teleqramda qeyd olunmuşdu. Verilmiş təlimata uyğun olaraq M.Təkinskinin yardımı ilə İrəvan müsəlman Milli Şurası təcili şəkildə İrəvan quberniyasında yaşayan azərbaycanlıların dözülməz vəziyyəti haqqında Avropa və Amerikanın böyük dövlətləri üçün məlumat hazırlayıb Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdi. Xarici İşlər Nazirliyi isə həmin məlumatı Versalda olan Azərbaycan nümayəndələri vasitəsilə Avropa və Amerika dövlətlərinin Parisdə olan nümayəndələrinə çatdırdılar. Məlumatda qeyd edilirdi ki, mübahisəli əraziləri nəzərə almadan azərbaycanlılar Ermənistan əhalisinin yarısını təşkil edir. Lakin bu əhalinin ən elementar insani hüquqları yoxdur. Orada deyilirdi: “Erməni silahlı quldur dəstələri şəhərlərdə, qəzalarda və kəndlərdə, hətta Ermənistan Respublikasının paytaxtı İrəvan şəhərində ac qurdlar kimi müsəlman-

lara hücum edir, hər axşam üç, dörd müsəlman evi dağıdılır və talan edilir, sakinləri öldürülər”. M.Təkinski İrəvanda özünü cəsarətlə aparır, azərbaycanlı əhaliyə qarşı Ermənistan hökumətinin yeritdiyi etnik təmizləmə siyasətinin qarşısını almağa, Azərbaycan hökumətinin mümkün köməyinin əldə edilməsinə çalışırdı. O, qırğınların dayandırılmasına və azərbaycanlı əhalinin hüquqlarının qorunmasına nail olmaq üçün dəfələrlə Ermənistanın baş naziri, xarici işlər naziri, Ecmiədzin katolikosu, müttəfiq dövlətlərin Ermənistandakı missiyasının başçıları ilə görüşmüşdü.

M.Təkinski 7 iyun 1919-cu ildə xarici işlər naziri Məmməd Yusif Cəfərova göndərdiyi şifrəli teleqramda ermənilərin Rusiyanın cənubundakı Könüllü ordunun (Denikin ordusunun) irəliləyərək Bakını ələ keçirəcəyinə ümid bəslədiklərini yazır və əlavə edirdi ki, iyunun 1-də Ermənistanın baş naziri A.Xatisovla etdiyi birgə nahar zamanı bu məsələ barədə ətraflı danışmışdır.

M.Təkinski Könüllü ordu ilə Azərbaycan arasında münasibətlərin kəskinləşəcəyi təqdirdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı düşmən mövqe tutacağını bildirir, bu təhlükəni nəzərə alaraq Şəhur-Naxçıvan istiqamətindən Ermənistanı təhdid etməyin lazım gəldiyini və bu məqsədlə hərbi təşkilatlanma üçün təcili pul buraxmağın lazım olduğunu bildirirdi.

Şəhur-Naxçıvan bölgəsində vəziyyətlə bağlı M.Təkinskinin Azərbaycan xarici işlər nazirinə iyunun 13-də göndərdiyi şifrəli teleqramdan aydın olur ki, bölgədəki silahlı qüvvələrin maddi təminatını Azərbaycan hökuməti İrəvandaqı diplomatik nümayəndəliyin vasitəsi ilə həyata keçirmişdir. Teleqramda o da bildirilirdi ki, həmin bölgədə 6 min əsgər və süvaridən ibarət yarınzəmi qoşunlar mövcuddur. M.Təkinski qoşunların döyüş hazırlığının heç də erməni qoşunlarının hazırlığından geri qalmadığını ingilislərin də etiraf etdiklərini göstərirdi. Daha sonra M.Təkinski yazırdı ki, bölgədəki silahlı qüvvələrin sayını lazım gələrsə, hərbi əməliyyatlar zamanı 10 min nəfərə də çatdırmaq olar. Diplomatik nümayəndə Şəhur-Naxçıvan bölgəsindəki silahlı qüvvələrin əvvəlki mövqelərində qalmaqının və Zəngəzurla sərhəddəki dağlarda yerləşdirməyin vacibliyini qeyd edirdi.

Azərbaycanın diplomatik nümayəndəsi M.Təkinskinin fəvqəladə işgüzarlıqla göstərdiyi fəaliyyət Ermənistan hökumətinə ciddi narahat edirdi.

Ermənistanın kəşfiyyat orqanlarının təcili ehtiyaclarını qarşılanması üçün nə qədər vəsaitin olması barədə baş qərargahın kəşfiyyat şöbəsinin müdiri kapitan Şneurun 1919-cu il sentyabrın 13-də Maliyyə Nazirliyinə göndərdiyi sorğuya cavab olaraq Maliyyə Nazirliyindən bildirilmişdi ki, İrəvan bankında xüsusi təlimatla qorunan və içərisində Azərbaycan pulları olan möhürlü dəri çanta saxlanılır.

Azərbaycanın Hərbi Nazirliyi Ermənistandakı daimi nümayəndəlikdə hərbi atəşə vəzifəsinə layiqli şəxs tapa bilmədiyindən, Ermənistan ordusu barədə məlumatların toplanması işi 8 aprel 1919-cu ildən Gürcüstandakı daimi nümayəndəlikdə çalışan hərbi atəşə Məhəmməd bəy Əliyevə

baycanın diplomatik nümayəndəliyinin nəzdində xüsusi tapşırıqlar üzrə zabıt-kapitan Qasımbəyovun evindən yarım milyon rubl aparmışdılar. Həmin pullar Azərbaycan hökuməti tərəfindən qaçqınlara yardım edilməsi üçün göndərilmişdi.

Ermənistanın kəşfiyyat orqanlarının təcili ehtiyaclarını qarşılanması üçün nə qədər vəsaitin olması barədə baş qərargahın kəşfiyyat şöbəsinin müdiri kapitan Şneurun 1919-cu il sentyabrın 13-də Maliyyə Nazirliyinə göndərdiyi sorğuya cavab olaraq Maliyyə Nazirliyindən bildirilmişdi ki, İrəvan bankında xüsusi təlimatla qorunan və içərisində Azərbaycan pulları olan möhürlü dəri çanta saxlanılır.

Azərbaycanın Hərbi Nazirliyi Ermənistandakı daimi nümayəndəlikdə hərbi atəşə vəzifəsinə layiqli şəxs tapa bilmədiyindən, Ermənistan ordusu barədə məlumatların toplanması işi 8 aprel 1919-cu ildən Gürcüstandakı daimi nümayəndəlikdə çalışan hərbi atəşə Məhəmməd bəy Əliyevə

həvalə edilmişdi. M.Təkinski Ermənistan ordusu barədə çətinliklə əldə etdiyi məxfi məlumatları öncə şifrələnmiş məktubla M.Əliyevə göndərirdi.

Ermənistanın Bakıdakı daimi nümayəndəliyində çalışanların əksəriyyəti isə kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat işində təcrübəsi olan rus ordusunun keçmiş zabitlərindən formalaşdırılmışdı. Ona görə də Ermənistan hökuməti Azərbaycanda gedən proseslərdən anındaca xəbər tuturdu.

1919-cu il iyulun 11-də M.Təkinskinin Azərbaycan xarici işlər nazirinə göndərdiyi şifrəli teleqramda bildirilirdi ki, Böyük Vədidə erməni qoşunlarının hücumlannın qarşısı alınıb, erməni ordusu artilleriyası ilə birlikdə dəmir yol xəttinə çəkilib. İrəvana çoxlu erməni yaralılarının daşındığı, öldürülən erməni əsgərlərinin sayının 200-dən artıq olduğu, yaralanan və öldürülən erməni zabitlərinin sayının 10 nəfərdən çox olması teleqramda ifadə edilmişdi. Ermənilər öz uğursuzluqlarını Vedibasarda türk əsgərlərinin olması ilə izah edirdilər. İngilislər də ermənilərə inanırdılar. Orada Osmanlı əsgərlərinin olmasını M.Təkinski qəti surətdə təkzib etmişdi. M.Təkinski İrəvandaqı ingilis hərbi nümayəndəliyinin açıq-aşkar ermənipərəst mövqe tutduğunu yazırdı.

A.Xatisyan M.Təkinski barəsində Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi etiraz məktublarında onun Ermənistanın daxili işlərinə müdaxilə etdiyini bildirir və geri çağırılması xahiş olunurdu. Lakin Azərbaycan hökuməti M.Təkinskinin gördüyü işləri yüksək qiymətləndirir və onun fəaliyyətini davam etdirməsini istəyirdi. Nəhayət ki, M.Təkinski Ermənistan hökumətinin daxili

işlərinə müdaxilə bəhanəsilə Ermənistan hökuməti tərəfindən “persona nongrata” elan edilmişdi.

Bundan sonra M.Təkinski Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə istefa barədə raport yazmaq məcburiyyətində qalmış və hökumət onun istefasını qəbul etmişdi. Xarici işlər naziri M.Y.Cəfərov 28 sentyabr 1918-ci ildə M.Təkinskiyə göndərdiyi cavab məktubunda onun Azərbaycan naminə fədakarcasına fəaliyyətinin hökumət tərəfindən yüksək qiymətləndirildiyini bildirmişdi.

M.Təkinskinin istefasına nail olunduqdan sonra Miryusif Mirbabəyev bir müddət diplomatik nümayəndə vəzifəsini icra etmişdi.

1919-cu il oktyabrın 1-də Məhəmməd xan Təkinski Azərbaycan xarici işlər nazirinin müavini vəzifəsinə təyin olunmuşdur.

M.Təkinski Ermənistandan “persona nongrata” olunmasının əvəzini erməni diplomatının Bakıdan qovulmasına nail olması ilə çıxmışdı. Belə ki, o, xarici işlər nazirinin müavini olduğu vaxt Ermənistanın Bakıdakı diplomatik nümayəndəliyinin əməkdaşı Arşak Sarkisovun zərərli fəaliyyətinə görə Azərbaycan ərazisindən qovulması qərarə alınmışdır. Bu barədə 23 fevral 1920-ci il tarixində xarici işlər naziri Mustafa Vəkilovun adından yayılan məlumatda bildirilmişdi.

Məhəmməd xan Təkinskidən sonra Azərbaycanın Ermənistan hökuməti yanında diplomatik nümayəndəsi vəzifəsinə əvvəlcə Dağlı Respublikasında diplomatik nümayəndə olmuş görkəmli Azərbaycan yazıçısı və ictimai-siyasi xadimi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev təyin edilmişdir. Ermənistan hökumətinin Ə.Haqverdiyevə qarşı törətdiyi cinayət barədə “Azərbaycan” qəzetinin 4 may 2018-ci il tarixli sayında bu məqalənin müəllifinin “Səfir Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Ermənistan hökumətinin sifarişi ilə qarət edilmişdi” başlıqlı məqaləsində ətraflı söhbət açılmışdır.

Ə.Haqverdiyevdən sonra Himayədarlıq Nazirliyinin Ermənistandakı müvəkkili Teymur xan Makinski Azərbaycanın Ermənistanda diplomatik nümayəndəsi təyin edilmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan və İrəvandaqı diplomatik nümayəndəliyin fəaliyyətinin dayandırılmasından sonra İrəvan quberniyasının və Qars vilayətinin türk-müsəlman əhalisinə Azərbaycan hökuməti tərəfindən edilən hər cür yardımlar kəsilmişdi. Daşnak hökumətinin ordusu yalnız 1920-ci ilin iyun ayının ikinci yarısında Zəngibasar və Vedibasar bölgələrini tamamilə işğal edə bilmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyət dövründə Ermənistanda fəaliyyət göstərən diplomatik nümayəndəliyin fəaliyyətinin dərinədən araşdırılması həm diplomatiya tariximizin, həm də yaxın keçmişimizin qaranlıq səhifələrinin dərinədən öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Nazim MUSTAFA, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Dövlət mükafatı laureatı